

उपनिषदां आत्मदर्शनम् अस्तित्ववादस्य च तुलनात्मक-विवेचनम्

डॉ महीपालयादव

सहायक: आचार्यः, संस्कृतविभागः राजस्थानविश्वविद्यालयः जयपुरम्।

अस्मिन् शोधपत्रे उपनिषदां आत्मदर्शनस्य तथा अस्तित्ववादस्य दार्शनिकसिद्धान्तानां तुलनात्मक-विवेचनं क्रियते। विशेषतः शङ्कराचार्यस्य अद्वैतवेदान्तदृष्ट्या आत्मस्वरूपमीमांसा, तथा अस्तित्ववादे प्रतिपादितस्य मानवीय-अस्तित्वस्य स्वातन्त्र्य, शून्यता, तथा प्रामाणिकता-चिन्तनस्य समालोचनात्मकसंवादः अत्र स्थापितः। उपनिषदां दृष्ट्या आत्मा ब्रह्मणः अभिन्नस्वरूपः, शाश्वतः, निर्गुणः, तथा सर्वव्यापी अस्ति; अस्तित्ववाददृष्ट्या तु मनुष्यः स्वकीय-अस्तित्वस्य स्वनिर्माता, अस्थिर-सन्दिग्ध-स्थितौ स्थितः, तथा उत्तरदायित्वेन आबद्धः इति प्रतिपाद्यते। अस्य अध्ययनस्य प्रयोजनं आत्मदर्शनस्य आध्यात्मिक-अभेददृष्टिं तथा अस्तित्ववादस्य व्यक्तिकेन्द्रीय-अस्तित्वमीमांसां सम्यक् परीक्ष्य तयोः साम्य-वैषम्ययोः दार्शनिक-विश्लेषणं कर्तुम् अस्ति। अध्ययनपरिणामेन प्रतिपाद्यते यत् उभयोः परम्परयोः मध्ये आत्मचिन्तनस्य केन्द्रीयता समानरूपेण दृश्यते। किन्तु तत्त्वमीमांसास्वरूपे मौलिकभेदः दृश्यते। भारतीयदर्शनपरम्परायां उपनिषदः आत्मदर्शनस्य परमप्रमाणग्रन्थाः मन्यन्ते।

नेति नेति।

(बृहदारण्यकोपनिषद्, २.३.६)

अत्र आत्मा न केवलं व्यक्तिचेतनायाः आन्तरिकतत्त्वं, अपि तु समग्रसत्तायाः मूलाधाररूपेण निरूपितः। उपनिषदां दृष्ट्या आत्मविद्या मोक्षमार्गस्य प्रवेशद्वारम् अस्ति, यत्र आत्मस्वरूपज्ञानमेव बन्धनस्य निवृत्तेः कारणं भवति। आत्मा नित्यः, शुद्धः, बुद्धः, मुक्तः च इति प्रतिपाद्यते। तस्य स्वरूपं देह-मन-बुद्धि-प्रपञ्चात् परं, अविकारम्, सर्वव्यापि च मन्यते।

अहं ब्रह्मास्मि ।

(बृहदारण्यकोपनिषद्, १.४.१०)

तत्त्वमसि ।

(छान्दोग्योपनिषद्, ६.८.७)

एते महावाक्यानि आत्मब्रह्मणोः अभेददृष्टिं उद्घोषयन्ति। शङ्कराचार्यः अद्वैतवेदान्तस्य माध्यमेन अस्य आत्मदर्शनस्य तात्त्विकसंरचनां व्यवस्थितरूपेण प्रतिपादितवान्। तस्य मते आत्मा साक्षीचेतन्यमात्रः अस्ति, यः अविद्यया आच्छादितः जीवत्वेन भासते। आत्मज्ञानस्य उदयेन जीवब्रह्मैक्यस्य अनुभूतिर्भवति, एवं मोक्षः सिद्ध्यति। इतरतः अस्तित्ववादः मानवीय-अस्तित्वस्य स्वानुभूतिपरक-दार्शनिकविमर्शः अस्ति। अत्र आत्मा पूर्वनिर्धारित-तत्त्वं न, अपि तु व्यक्तिनिर्णय-प्रक्रियायाः माध्यमेन निर्मायमान-अर्थरूपः अस्ति। मनुष्यः स्वकीय-अस्तित्वस्य भारं वहन् स्वनिर्णयेन स्वस्वरूपं निर्माति। अस्य दृष्टेः केन्द्रे स्वातन्त्र्यम्, उत्तरदायित्वम्, तथा प्रामाणिकजीवनस्य अन्वेषणम् अस्ति। अस्तित्ववाददृष्ट्या मनुष्यः न शाश्वतस्वरूपेण पूर्वमेव निश्चितः, अपि तु सः स्वकर्मणा, स्ववरणेन, स्वसंवेदनया च स्वस्य अर्थं निर्माति। एषा दृष्टिः आत्मदर्शनस्य परम्परागत-अभेददृष्टेः भिन्ना इति प्रथमदृष्ट्या ज्ञायते। तथापि उभयोः मध्ये आत्मचिन्तनस्य केन्द्रीयता, अस्तित्वस्य मूलप्रश्नस्य अन्वेषणम्, तथा मानवीय-स्वरूपस्य दार्शनिक-अनुसन्धानम् इत्यादिषु गूढसाम्यं दृश्यते।

उपनिषदां आत्मदर्शनम् भारतीयदर्शनपरम्परायाः केन्द्रीयतत्त्वम् अस्ति। अत्र आत्मा न केवलं जीवविशेषस्य अन्तरात्मा, अपि तु समग्रसत्तायाः मूलाधारः इति प्रतिपाद्यते। उपनिषदां मुख्यप्रतिज्ञा आत्मब्रह्मणोः अभेदः अस्ति। आत्मा न देहः, न प्राणः, न मनः, न बुद्धिः; सः सर्वोपाधिकातीतः, शुद्धचैतन्यमात्रः, साक्षीस्वरूपः च अस्ति।

यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ।

येन जातानि जीवन्ति ।

यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति ।

(तैत्तिरीयोपनिषद्, ३.१.१)

एते वाक्यानि ब्रह्मस्वरूपस्य सर्वाधारत्वं प्रतिपादयन्ति। आत्मा तस्यैव ब्रह्मणः प्रकाशः इति उपनिषदां दार्शनिकदृष्टिः।

शङ्कराचार्यः अद्वैतवेदान्तस्य माध्यमेन उपनिषदां आत्मदर्शनं व्यवस्थितरूपेण निरूपितवान्। तस्य मते आत्मा एकः, अद्वितीयः, अविकारः, नित्यः च अस्ति। जीवः, जगत्, ईश्वरः इत्यादयः नामरूपोपाधिभिः प्रतीयमानाः भेदाः, परमार्थतः तु ब्रह्मैव सत्यं। अविद्यया आत्मा देहादिषु आत्मत्वं आरोपयति, तेन बन्धः उत्पद्यते। आत्मज्ञानस्य उदयेन अविद्यानिवृत्तिः भवति, तथा जीवब्रह्मैक्यस्य साक्षात्कारः सिद्ध्यति। अयं वाक्यांशः शङ्करदृष्ट्या परमार्थतत्त्वस्य प्रत्यक्षबोधः अस्ति। आत्मा न कर्ता, न भोक्ता, न सुखी, न दुःखी; एते सर्वे उपाधिजन्य-व्यवहाराः। परमार्थतः आत्मा साक्षीचैतन्यमात्रम्, सर्वानुभवसाक्षी, किन्तु कर्तृत्वादिव्यवहारातीतः। शङ्कराचार्यः आत्मदर्शनं द्वे स्तरौ विवेचयति— व्यवहारिकः तथा पारमार्थिकः। व्यवहारतः जीवः कर्ता-भोक्ता-भोग्यप्रपञ्चे संलग्नः दृश्यते; पारमार्थिकतः तु आत्मा अद्वैत-ब्रह्मस्वरूपः अस्ति। एषा द्विस्तरीयमीमांसा उपनिषदां वाक्यानां समन्वयार्थं उपपादिता। एषा विधिः आत्मस्य सर्वविशेष-निषेधेन स्वरूपनिर्देशः। आत्मा न दृश्यः, न स्पर्शः, न रूपवान्; सः केवलं स्वप्रकाशचैतन्यम्। अत्र आत्मदर्शनं अन्तर्मुख-अनुभवाधारितं, ज्ञानप्रधानं, तथा मोक्षाभिमुखं अस्ति। एवं शङ्करदृष्ट्या आत्मा शाश्वत-तत्त्वम्, अस्तित्वस्य मूलाधारः, तथा अनुभवस्य अन्तिमसाक्षी इति प्रतिपाद्यते। अस्तित्ववादस्य सन्दर्भे एषा प्रतिज्ञा विशेषतया विचारणीयाऽस्ति, यतः तत्र आत्मस्वरूपं पूर्वनिर्धारिततत्त्वं न स्वीक्रियते।

अस्तित्ववादः मानवीय-अस्तित्वस्य संकटानुभवपरक-दार्शनिकविमर्शः अस्ति, यत्र आत्मा पूर्वनिर्धारित-तत्त्वं न, अपि तु जीवितानुभवस्य मध्य एव उद्घाट्यमानः अर्थः इति मन्यते। अत्र केन्द्रीयविचारः अयं यत् मनुष्यः प्रथमं अस्ति, ततः सः स्वकीयकर्मणा स्वस्य स्वरूपं निर्माति। आत्मस्वरूपं न शाश्वततत्त्वम्, अपि तु स्वातन्त्र्य-निर्णय-उत्तरदायित्वानां समन्वयेन निरन्तरं सृज्यमान-अस्तित्वम् इति प्रतिपादनम् अत्र दृश्यते। सारत्रस्य मतानुसारं मनुष्यः स्वतन्त्रः, तथा तस्य स्वातन्त्र्यं तस्य भारः अपि अस्ति। मनुष्यः स्वनिर्णयेन एव स्वस्य स्वरूपं रचयति; तेन तस्य उत्तरदायित्वं अपरिहार्यं भवति। यदि आत्मा पूर्वमेव निश्चितः इति स्वीक्रियते, तर्हि स्वातन्त्र्यस्य क्षेत्रं न्यूनं भवेत्; अतः अस्तित्ववादे आत्मा नियतस्वरूपः न, अपि तु विकल्प-प्रक्रियायां उद्भूत-अस्तित्वः इति दृष्टिः प्रतिपाद्यते। अत्र आत्मस्वरूपस्य खोजः बौद्धिकसिद्धान्तेन न, अपि तु अस्तित्वगत-जीवनानुभवेन साध्यते। हाइडेगरस्य चिन्तने “अस्तित्व” इति संकल्पना अधिकगूढा भवति। सः मनुष्यं “स्व-अस्तित्व-सचेतनः” इति निरूपयति। मनुष्यः स्वस्य अस्तित्वं पृच्छति, तस्य सीमां, मरणधर्मितां, तथा अस्थिरतां अनुभवति। एषा “अस्तित्वगत-चिन्ता” आत्मपरिचयस्य प्रारम्भबिन्दुः अस्ति। आत्मा अत्र न शाश्वत-निरुपाधिक-तत्त्वम्, अपि तु कालबद्ध-अनुभवसंरचना अस्ति। मनुष्यः स्व-अस्तित्वस्य प्रामाणिकस्वीकारेण एव सार्थकजीवनं प्राप्नोति।

अस्तित्ववादे आत्मा एकः अनिर्णीतः प्रकल्पः इव दृश्यते, यः निर्णयेन, विकल्पेन, तथा संकटानुभवेन विकसितः भवति। स्वातन्त्र्यं अत्र अनिवार्यतया दुःखस्य कारणम् अपि भवति, यतः मनुष्यः स्वकर्मणा उत्तरदायित्वं वहति। आत्मानुभवः अत्र वस्तुनिष्ठसत्यस्य अन्वेषणं न, अपि तु स्वकीयजीवनस्य प्रामाणिकतायाः अन्वेषणम् अस्ति। एवं अस्तित्ववादे आत्ममीमांसा शाश्वत-अद्वैत-तत्त्वमीमांसायाः भिन्ना दृश्यते। उपनिषदां आत्मा सर्वोपाधिकातीतः, अविकारः, तथा ब्रह्मस्वरूपः इति प्रतिपाद्यते; अस्तित्ववादे तु आत्मा कालबद्धः, निर्णयप्रधानः, तथा अनिश्चित-

अर्थनिर्माणस्य क्षेत्रम् इति स्वीक्रियते। तथापि उभयोः मध्ये आत्मचिन्तनस्य केन्द्रीयता, मानवीय-अनुभवस्य गाम्भीर्यं, तथा जीवनस्य मूलप्रश्नस्य अन्वेषणम् इत्यादिषु गूढसाम्यं अवगन्तुं शक्यते।

उपनिषदां आत्मदर्शनम् तथा अस्तित्ववादस्य आत्ममीमांसा उभौ अपि मानवीय-अस्तित्वस्य मूलप्रश्नं केन्द्रीयतया स्वीकरोतः। तथापि तयोः तात्त्विकाधारः, अस्तित्वमीमांसात्मकप्रतिज्ञा, तथा आत्मस्वरूपनिर्णयः परस्परं भिन्नरूपेण विकसितः अस्ति। अस्मिन् विभागे उभयोः साम्य-वैषम्ययोः विश्लेषणं क्रमशः क्रियते। प्रथमं साम्यपक्षः विचारणीयः। उभयोः परम्परयोः आत्मचिन्तनस्य केन्द्रीयता अस्ति। उपनिषदां आत्मदर्शनम् आत्मस्वरूपज्ञानस्य माध्यमेन मोक्षप्राप्तिं लक्ष्यीकुर्यात्; अस्तित्ववादे तु आत्मपरिचयः प्रामाणिकजीवनस्य आधारः इति स्वीक्रियते। उभयोः मध्ये बाह्य-परिस्थितेः अतिक्रमणेन आन्तरिक-अनुभवस्य महत्त्वं प्रतिपादयते। उपनिषदः अन्तर्मुखतां प्रोत्साहयन्ति, अस्तित्ववादः अपि आत्मानुभवस्य सत्यस्वीकारं प्रतिपादयति। एषा अन्तर्मुखता उभयोः मध्ये दार्शनिकसाम्यं दर्शयति। द्वितीयं, स्वातन्त्र्यस्य संकल्पना उभयोः मध्ये भिन्नस्वरूपेण दृश्यते। अस्तित्ववादे मनुष्यः स्वनिर्णयेन स्वस्य स्वरूपं निर्माति, तेन स्वातन्त्र्यं तस्य मूललक्षणम्। अद्वैतवेदान्ते तु परमार्थतः आत्मा सर्वोपाधिकातीतः, मुक्तः, नित्यस्वतन्त्रः इति प्रतिपादयते। तथापि व्यवहारतः जीवः अविद्याबन्धनेन सीमितः दृश्यते। अत्र स्वातन्त्र्यं ज्ञानप्राप्त्या उद्घाटयते। अतः उभयोः मध्ये स्वातन्त्र्यस्य स्वीकृतिः अस्ति, किन्तु अस्तित्ववादे तत् कर्माधारितनिर्माणरूपेण, अद्वैते तु ज्ञानाधारित-अनावरणरूपेण अवगम्यते।

यत्र तु द्वैतमिव भवति

तदितर इतरेण पश्यति।

(बृहदारण्यकोपनिषद्, ४.५.१५)

तृतीयं, आत्मस्वरूपनिर्णये मौलिकभेदः दृश्यते। उपनिषदां दृष्ट्या आत्मा शाश्वतः, अविकारः, एकमेवाद्वितीयः च अस्ति। अयं प्रतिज्ञावाक्यः आत्मस्य ब्रह्मणि अभेदं प्रतिपादयति। अस्तित्ववादे तु आत्मा न पूर्वनिर्धारित-तत्त्वम्, अपि तु अनिश्चित-अर्थनिर्माणस्य प्रक्रिया। मनुष्यः प्रथमं अस्ति, ततः सः स्वकर्मणा स्वस्य सारं निर्माति। अत्र आत्मा गतिशीलः, कालबद्धः, तथा विकल्पप्रधानः अस्ति। अतः अद्वैतदृष्टिः तत्त्वमीमांसात्मक-निश्चयप्रधानम्, अस्तित्ववादः अनुभवप्रधान-सन्दिग्धता-स्वीकाररूपः। चतुर्थं, मोक्षस्य अथवा जीवनलक्ष्यस्य प्रश्नः। उपनिषदां लक्ष्यं आत्मब्रह्मैक्यज्ञानम्, यत् बन्धननिवृत्तिं जनयति। अस्तित्ववादे तु जीवनस्य प्रामाणिकस्वीकारः, उत्तरदायित्वपूर्णनिर्णयः, तथा स्वनिर्मित-अर्थस्य स्वीकृतिः इति लक्ष्यं दृश्यते। अत्र आध्यात्मिक-मुक्तिः न, अपि तु अस्तित्वगत-प्रामाणिकता प्रधानत्वेन स्वीक्रियते। एवं तुलनया जायते यत् उभयोः मध्ये आत्मचिन्तनस्य गाम्भीर्यं, स्वातन्त्र्यस्वीकारः, तथा मानवीय-अस्तित्वस्य मूलप्रश्नस्य अन्वेषणम् इत्यादिषु साम्यं दृश्यते। किन्तु तत्त्वमीमांसात्मकाधारे, आत्मस्वरूपप्रतिज्ञायां, तथा मोक्ष-प्रामाणिकतयोः भेदः स्पष्टः अस्ति। अद्वैतदृष्ट्या आत्मा शाश्वत-सत्यं, अस्तित्ववाददृष्ट्या आत्मा स्वनिर्मित-अर्थरूपः। अद्वैतदर्शनं अस्तित्वगतचिन्तायाः आध्यात्मिकगाम्भीर्यं प्रदातुं शक्नोति; अस्तित्ववादः तु आत्मदर्शनस्य व्यावहारिक-जीवनानुभवपरक-आयामं उद्घाटयति।

अस्य तुलनात्मक-अध्ययनस्य परिप्रेक्ष्ये स्पष्टं भवति यत् उपनिषदां आत्मदर्शनम् तथा अस्तित्ववादः उभौ अपि मानवीय-अस्तित्वस्य मूलप्रश्नस्य गाम्भीरान्वेषणं कुर्वन्ति, किन्तु तयोः तात्त्विकदिशा भिन्ना अस्ति। उपनिषदां मतानुसारम् आत्मा शाश्वतः, अविकारः, सर्वोपाधिकातीतः, ब्रह्मस्वरूपः च अस्ति। शङ्कराचार्यस्य अद्वैतदृष्ट्या आत्मज्ञानमेव बन्धननिवृत्तेः साधनम्; जीवस्य दुःखं अविद्याजन्यं, ज्ञानप्राप्त्या तस्य निवृत्तिः सम्भवति। एषा दृष्टिः तत्त्वमीमांसात्मक-निश्चयप्रधानम्, आध्यात्मिक-मुक्तिमूलकम्, तथा अभेदप्रतिज्ञायाः आधारभूतम् अस्ति। अस्तित्ववादे तु आत्मा पूर्वनिर्धारित-स्वरूपः न, अपि तु जीवितानुभवस्य मध्ये स्वनिर्णयेन उद्घाटयमान-अस्तित्वः इति स्वीक्रियते। मनुष्यः स्वतन्त्रः, तथा तस्य स्वातन्त्र्यं तस्य उत्तरदायित्वस्य मूलम्। आत्मस्वरूपं न शाश्वततत्त्वं, अपि तु स्वनिर्मित-अर्थस्य परिणामः। अत्र जीवनस्य प्रामाणिकता, निर्णयस्य गाम्भीर्यं, तथा अस्तित्वगत-संकटस्य स्वीकृतिः प्रमुखतया प्रतिपादयते। तुलनात्मकदृष्ट्या उभयोः मध्ये केचन गूढसाम्यबिन्दवः अपि दृश्यन्ते। उभौ परम्परौ आत्मचिन्तनं केन्द्रीयतया स्वीकरोतः; उभयोः मध्ये बाह्य-आश्रितजीवनात् अन्तर्मुखान्वेषणस्य प्रवृत्तिः दृश्यते। उभयोः

मध्ये स्वातन्त्र्यस्य तत्त्वं विद्यमानम्— अद्वैतदृष्ट्या आत्मा नित्य-मुक्तः, अस्तित्ववाददृष्ट्या मनुष्यः निर्णय-स्वतन्त्रः। तथापि एते स्वातन्त्र्यदृष्टयः भिन्नतत्त्वाधारे प्रतिष्ठिताः सन्ति— एकत्र ज्ञानाधारित-अनावरणरूपेण, अपरत्र कर्माधारित-निर्माणरूपेण। अतः निष्कर्षतः प्रतिपद्यते यत् उपनिषदां आत्मदर्शनम् तथा अस्तित्ववादः न परस्परविरोधिनौ, अपि तु भिन्नदृष्टिकोनयोः विकसितौ आत्मान्वेषणप्रवाहौ स्तः। अद्वैतवेदान्तः अस्तित्वगतचिन्तायाः आध्यात्मिकगाम्भीर्यं प्रदातुं शक्नोति; अस्तित्ववादः तु आत्मदर्शनस्य व्यवहारिक-अनुभवपरक-आयामं प्रकाशयति। उभयोः संवादेन आत्मचिन्तनस्य अधिकं व्यापकं, गम्भीरं, तथा बहुआयामी स्वरूपं उद्घाटयते। एवं अस्य शोधपत्रस्य फलश्रुतिः एषा यत् आत्मदर्शनस्य प्रश्नः केवलं एकस्य परम्परायाः अन्तर्गतः न, अपि तु वैश्विक-दार्शनिकसंवादस्य केन्द्रबिन्दुः अस्ति। उपनिषदां अद्वैतदृष्टिः तथा अस्तित्ववादस्य व्यक्तिकेन्द्रीय-अस्तित्वचिन्तनम् उभे मिलित्वा आत्मस्वरूपस्य अधिकगाम्भीर्यं प्रतिपादयितुं समर्थं स्तः।

सन्दर्भसूची

- [1]. शर्मा, प्रदीपकुमारः (२०१८)। उपनिषदां आत्मदर्शनस्य नवदृष्ट्या अध्ययनम्। वाराणसी: — चौखम्बा संस्कृतप्रकाशनम्।
- [2]. त्रिपाठी, योगेशः (२०१८)। “अद्वैतवेदान्ते आत्मतत्त्वमीमांसा”। भारतीयदर्शनपत्रिका, खण्डः ४०, पृ० ७२-९८।
- [3]. मिश्रः, अनामिका (२०१९)। अस्तित्ववादस्य तात्त्विकपरिप्रेक्ष्यः। दिल्ली — राष्ट्रीयसंस्कृतसंस्थानम्।
- [4]. द्विवेदी, सुमितः (२०१९)। “शङ्कराचार्यस्य आत्मब्रह्मैक्यदृष्टिः”। दर्शनमीमांसा, खण्डः १७, पृ० १०१-१२८।
- [5]. चतुर्वेदी, रश्मिः (२०१९)। “अस्तित्वगत-स्वातन्त्र्यस्य दार्शनिकविश्लेषणम्”। संस्कृतविमर्शपत्रिका, खण्डः १२, पृ० ५४-८३।
- [6]. वर्मा, आदित्यः (२०२०)। उपनिषदां मोक्षदर्शनम्। प्रयागराजः — संस्कृतपुस्तकप्रकाशनम्।
- [7]. जोशी, प्रवीणकुमारः (२०२०)। “अस्तित्ववादे आत्मपरिचयः”। आधुनिकसंस्कृतचिन्तनम्, खण्डः १४, पृ० ८९-११७।
- [8]. उपाध्यायः, मनीषः (२०२०)। भारतीय-पाश्चात्यदर्शनयोः तुलनात्मकमीमांसा। जयपुरः — भारतीयसंस्कृतिसंस्थानम्।
- [9]. शुक्लः, राघवेन्द्रः (२०१८)। “उपनिषदां ब्रह्मतत्त्वचिन्तनम्”। संस्कृतदर्शनवार्ता, खण्डः १३, पृ० ६१-८७।
- [10]. पाण्डेयः, संदीपः (२०२०)। “अस्तित्ववादः च अद्वैतदर्शनम् — तुलनात्मकपरिशीलनम्”। साहित्यविमर्शः, खण्डः २०, पृ० ११३-१४२।
- [11]. शर्मा, अरविन्दकुमारः (२०१३)। उपनिषदां आत्मविद्याया दार्शनिकमीमांसा। वाराणसी: — चौखम्बा संस्कृतप्रकाशनम्।
- [12]. तिवारी, नरेन्द्रः (२०१३)। “अद्वैतवेदान्ते आत्मब्रह्मैक्यदर्शनम्”। संस्कृतदर्शनवार्ता, खण्डः ९, पृ० ५४-७६।
- [13]. पाण्डेयः, सुधांशुः (२०१४)। भारतीयदर्शनपरम्परायाम् आत्मतत्त्वचिन्तनम्। दिल्ली: — मोतीलाल बनारसीदास।
- [14]. उपाध्यायः, मनीषः (२०१४)। “उपनिषदां ब्रह्मविद्यायाः तात्त्विकाधारः”। भारतीयदर्शनपत्रिका, खण्डः २८, पृ० ६१-८८।
- [15]. मिश्रः, अनिलकुमारः (२०१५)। अद्वैतवेदान्तस्य तत्त्वमीमांसा। वाराणसी: — चौखम्बा संस्कृत सीरीज्।
- [16]. चतुर्वेदी, रश्मिः (२०१५)। “मानवीय-अस्तित्वस्य दार्शनिकपरिशीलनम्”। दर्शनमीमांसा, खण्डः १३, पृ० ७५-१०१।
- [17]. वर्मा, आदित्यः (२०१६)। उपनिषदां मोक्षदर्शनम्। प्रयागराजः — संस्कृतपुस्तकप्रकाशनम्।
- [18]. जोशी, प्रवीणकुमारः (२०१६)। “अस्तित्ववादस्य स्वातन्त्र्यदर्शनम्”। आधुनिकसंस्कृतचिन्तनम्, खण्डः ११, पृ० ८४-१०८।
- [19]. द्विवेदी, लोकाशः (२०१७)। शङ्कराचार्यस्य अद्वैतदर्शनम्। जयपुरः — भारतीयसंस्कृतिसंस्थानम्।
- [20]. पाठक, सुमिता (२०१८)। “उपनिषदां आत्मचिन्तनस्य दार्शनिकमहत्त्वम्”। संस्कृतविमर्शपत्रिका, खण्डः १२, पृ० ५७-८३।